

ԱՇՈՏ ՀԱՅՐՈՒՆԻ

Պատմական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր, ԵՊՀ

1920 Թ. ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՆԵՐՆՈՒԺՄԱՆ ԵՒ ԿԱՐՍԻ ՆԱՅԱՆԳՈՒՄ ՏԻՐՈՂ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՀՈՒՐԶ¹

1920 թ. սեպտեմբերի 22-ին վերագրավելով Օլթին՝ թուրքական զորքերը Քյազիմ Կարաբեքիրի ղեկավարությամբ սեպտեմբերի 23-ին սկսեցին ընդհանուր հարձակում Հայաստանի վրա²: Դա միանգամայն անսպասելի էր երկրի ղեկավարության համար, որը լիովին անտեղյակ էր մինչ այդ սահմանից այն կողմ կատարվող իրադարձություններին: «Հայաստան, այսպես, հանկարծակիի եկավ,— գրում է Կարո Սասունին,— որովհետեւ դիվանագիտական ոչ մեկ հարաբերություն ուներ Անկարայի հետ եւ չէր գիտեր այդ պաշարված ու ընդարձակ երկրի ներքին անցուդարձերը: Իսկ զինվորական հետախուզությունը շատ ողբալի վիճակ մը ուներ:Մինչդեռ թրքական Արեւելյան բանակի հրամանատարությունը, օրը օրին, ճշգրիտ տեղեկություններ կստանար մեր զինվորական եւ քաղաքական վիճակի մասին»³:

Կատարյալ անտեղյակության հետ մեկտեղ, ինչպես նշում է Համբարձում Տերտերյանը, Հայաստանում միանգամայն սխալ պատկերացում կար քեմալական շարժման եւ Քեմալի ռազմական ուժերի վերաբերյալ, եւ «պետական ու կուսակցական որոշ շրջաններում այն կարծիքն էր իշխում, որ քեմալական ուժերի հետ բախման պարագային հայկական

¹* Հոդվածը ստացվել է 7.10.2022, գրախոսվել է 6.12.2022:

էլ. փոստ՝ hayruniashot@gmail.com:

² Յ. ԻՐԱԶԵԿ, Մօտիկ անցեալից. պատմական դէպքեր եւ ապրումներ 1917—1922, Պէյրուս, 1956, էջ 67: Հմմտ. ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՅՅԱՆ, Հայաստանի Հանրապետություն, Երեւան, 1993, էջ 493:

³ Կ. ԱՍՍՈՒՆԻ, Հայ-թրքական պատերազմը (1920-ին), Պէյրուս, 1969, էջ 47: Այն մասին, թե թուրքական հետախուզությունը «բարեկամ հայերի» եւ «մոլոկանների» միջոցով որքան լավ էր իրազեկված հայկական կողմում տեղի ունեցող իրադարձությունների, այդ թվում՝ ռազմական գաղտնի որոշումների մասին, Կարսում Կորյուն քահանա Քոթանջյանին վկայել է նաեւ թուրքական 9-րդ դիվիզիայի հրամանատարը: Տես Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Երեւան, 2006, թիվ 1, էջ 107:

զօրամասերը հեշտութեամբ կարող են գրաւել էրզրումը եւ էրզրումի բարձրաւանդակը»⁴:

Հայ ռազմական, քաղաքական եւ կուսակցական շրջաններում միասնական իրատեսական գնահատումներ ի հայտ չեն գալիս նաեւ հարձակմանը հաջորդող օրերին: «Զինուորականները հաւար էին ձգում, որ տաճիկ կանոնաւոր ուժերի հետ գործ ունինք,— գրում է Արտաշես Բաբալյանը:— Նահանգապետը պնդում էր, որ յարձակում գործողը ամբոխն է թիրք կոմիսարների ղեկավարութեամբ, եւ որ քիչ ուժ է հարկաւոր թշնամուն երկրից դուրս հանելու համար: Ընդհանուր հրամանատարի եւ զինուորական նախարարի տեղեկութիւնները սրանցից հարուստ չէին: Տիրում էր կատարեալ անտեղեկութիւն: Կառավարութեան մէջ մտքերի շփոթ էր»⁵: Այդ ընթացքում անակնկալի եկած հայկական զօրամասերը խուճապահար նահանջում էին: Եւ երբ թուրքերը, առանց լուրջ դիմադրութեան հանդիպելու, արագորեն առաջանալով, սեպտեմբերի 29-ին գրավեցին Սարիղամիշը, իսկ սեպտեմբերի 30-ին՝ նաեւ Մերդենեկն ու Կաղզվանը, «թէ՛ կառավարութեանը եւ թէ՛ հայ ժողովուրդը նոր զգացին, որ հայրենիքը վտանգի մէջ էր»⁶: Այդ ամենը նկատի առնելիս չպետք է զարմանալ, որ հարձակումից մեկ շաբաթ անց միայն՝ սեպտեմբերի 30-ին, կառավարութեանն արտակարգ նիստ գումարեց՝ երկիրը հայտարարելով պատերազմական դրութեան մէջ: Զորավար Մովսէս Սիւրիկյանը նշանակվեց Կարսի ճակատի ընդհանուր հրամանատար եւ մեկնեց Ալեքսանդրապոլ, իսկ Սուրմալուի ճակատի պաշտպանութեանը հանձնվեց Դրոյին⁷: Երբ թուրքերը Սարիղամիշը գրավեցին, հայկական զորքերը, առանց նրանց հետ շփման մեջ մտնելու, շարունակեցին նահանջել եւ դիրքեր զբաղեցրեցին միայն Կարսի մերձակայքում ու նրանից 20 կմ հեռավորութեան վրա գտնվող բարձունքներում⁸: Այդ պարպված շրջանները նույնպէս գրավելով՝ թուրքական զորքերը կանգ առան, եւ սկսվեց մոտ մեկ ամիս տեւող հարաբե-

⁴ Հ. ՏԵՐՏԵԲԱՆ, Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Խորհրդային Ռուսաստանի բանակցութիւնները. Լեւոն Շանթի պատուիրակութիւնը, մաս երկրորդ, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1954, թիվ 5, էջ 6:

⁵ Ա. ԲԱԲԱԼՅԱՆ, Կարսի անկումը, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1923, թիվ 12, էջ 54:

⁶ Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ, նշ. աշխ., էջ 49:

⁷ ՏԷՍ Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ, Կեանքի ուղիներով, դէպքեր, դէմքեր, ապրումներ, հտ. Ե., Պէյրութ, 2007, էջ 166:

⁸ ՏԷՍ Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ, նշ. աշխ., էջ 193:

րական ժամանակավոր դադար, որի ընթացքում միայն դիրքային մարտեր էին տեղի ունենում: Քեմալականները հարձակումը վերսկսելուց առաջ ուզում էին շոշափել Ռուսաստանի եւ Անտանտի տրամադրությունները, միաժամանակ նաեւ ճշտել իրենց պատկերացումը Հայաստանի դիմադրական կարողության վերաբերյալ: Անշուշտ, դրանով բավականաչափ ժամանակ էր ընձեռվում նաեւ հայկական կողմին՝ ստեղծված իրադրության վերագնահատման եւ համարժեք քայլեր կատարելու համար: Ցավոք, սակայն, դրանք տեղի չունեցան:

ՀՀ կառավարությունն ստեղծված դադարի ժամանակահատվածում գլխավորապես զբաղված էր Անտանտի դաշնակիցների օգնությունը հայցելով, որը, սակայն, սահմանափակվում էր միայն հուսադրական եւ սին խոստումներով, իսկ Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Բորիս Լեգրանի առաջարկը՝ հայ-թուրքական խնդիրների կարգավորման համար որպես միջնորդ Ռուսաստանին ներգրավելու վերաբերյալ, ինչին Քեմալական Թուրքիան ամիսներ առաջ համաձայնել էր, ուղղակիորեն մերժվեց:

Հարձակվող թուրքական զորքերի թվաքանակի մասին միանգամայն տարբեր տեղեկություններ են ի հայտ եկել: Ալեքսանդր Խատիսյանը նշում է, որ իրեն չի հաջողվել գոնե մոտավոր ճշգրտությունը պարզել այդ թիվը⁹: Ըստ զորավար Թովմաս Նազարբեկյանի՝ թուրքական զորքերի թվաքանակը հասնում էր 20 000-ի¹⁰: Գնդապետ Ալ. Կորոլկովի տեղեկությունների համաձայն՝ Ք. Կարաբեքիրն ուներ մոտ 11 000 զինվոր¹¹: Ըստ Կ. Սասունո՝ թուրքական կանոնավոր զորամասերի թիվը 25 000 էր¹², ըստ Վրացյանի՝ 25 000—30 000¹³: Թիֆլիսում ՀՀ ներկայացուցչի՝ դաշնակիցներին հաղորդած տեղեկության համաձայն՝ թուրքական կանոնավոր զորքերի թիվը հասնում էր մինչեւ 12 000-ի¹⁴: Ա. Բաբալյանի հաշվարկներով՝ թուրքական զորամասերի ընդհանուր անձնակազմի թիվը 9000—10 000-ի

⁹ Տե՛ս Ա. ԽԱՏԻՍՅԱՆ, Հայաստանի հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Երևան, 2018, էջ 312:

¹⁰ Տե՛ս անդ, էջ 313:

¹¹ Տե՛ս «Մարտական գործողությունները Կարս—Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ հայկական բանակի սպայի հուշերում», աշխատասիրությունը՝ Վլադիմիր Հարությունյանի, Երևան, 2019, էջ 49:

¹² Տե՛ս Կ. ՍԱՍՈՒՆՈՒ, նշ. աշխ., էջ 163:

¹³ Տե՛ս Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ, նշ. աշխ., հտ. Ե., էջ 165:

¹⁴ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 6:

էր հասնում, իսկ Ք. Կարաբեքիրի կողմից Ալեքսանդրապոլում խատիսյանին հաղորդած տեղեկության համաձայն՝ նա ունեցել է միայն 8000-անոց զորք¹⁵: Ըստ Վրաստանի ռազմական նախարարության եւ Թիֆլիսում Անգլիայի ներկայացուցիչ Ստոքսի տեղեկությունների՝ Հայաստան ներխուժած թուրքական ամբողջ զորքի թիվը կազմում էր 18 000¹⁶:

Հայկական զորքերի թվի մասին տեղեկությունները նույնպես զգալիորեն տարբերվում են: Ըստ Ալ. խատիսյանի՝ զորակոչի շնորհիվ զինվորագրվածների, թիկունքային ծառայողների եւ բանակային այլ աշխատողների հետ միասին հայկական բանակի թվակազմը հասնում էր 40 000-ի¹⁷: Ըստ Ս. Վրացյանի՝ պատերազմի նախօրեին հայկական կանոնավոր զորքի թիվը հասնում էր 20 000-ի¹⁸: Ա. Բաբալյանի տեղեկությունների համաձայն՝ Սարիղամշի եւ Մերդենեկի ճակատներում մեր զորքերը թվով շուրջ երկու անգամ գերազանցում էին թշնամուն, իսկ Իգդիրի ճակատում նրան չէին զիջում¹⁹: Հայկական զորքերի թվական գերազանցությունը վկայում է նաեւ Կարսի նահանգապետ Ստեփան Դորդանյանը՝ նշելով, որ նրանք չորս անգամ գերազանցում էին թշնամուն²⁰:

Հայկական զորամասերի թվակազմի վերաբերյալ տեղեկությունների զանազանությունը պայմանավորված էր նրանով, որ հստակ վիճակագրություն այդ մասին չի կատարվել: Եթե վերոնշյալ եւ այլ՝ համեմատաբար հավաստի թվերը, տարբերություններով հանդերձ, փորձենք համադրել, կարելի է եզրակացնել, որ երկու կողմերի ուժերը թվաքանակով միմյանցից առանձնապես չէին տարբերվում: Դա վկայում է նաեւ Հակոբ Տեր-Հակոբյանը, ըստ որի՝ պատերազմն սկսվելու պահին հայկական բանակն ուներ 23 000-անոց զորք, որի թիվը նոր զորահավաքների հետեւանքով էապես աճեց: Այնպես որ Կարսի անկման ժամանակ հայկական զորքերի թիվը հասնում էր 55 000-ի, որոնցից 32 000-ը տեղակայված էր ռազմաճակատում, իսկ մնացյալը թիկունքային ուժեր

¹⁵ Տէս Ալ. ԽԱՏԻՍՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 313:

¹⁶ Տէս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 42:

¹⁷ Տէս Ալ. ԽԱՏԻՍՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 313:

¹⁸ Տէս Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ, նշ. աշխ., հտ. Ե., էջ 165:

¹⁹ Տէս Ա. ԲԱԲԱԼՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 57–58:

²⁰ Տէս «Կարսի մարզը Հայաստանի Հանրապետության կազմում (1919 ապրիլ – 1920 հոկտեմբեր). Կարսի նահանգապետ Ստեփան Դորդանյանի յուշերը», աշխատասիրութեամբ՝ Վլ. Յարութիւնեանի, Երևան, 2018, էջ 151:

էին, ընդ որում՝ այդ 32 000-ից 23 000-ը Կարսի ճակատում էր²¹: Ինչ վերաբերում է թուրքական ուժերին, ապա Կարսի ճակատում թուրքական կանոնավոր զորքերի թիվը հասնում էր 15 000–17 000-ի, իսկ Սուրմալու–Իգդիր ճակատում՝ 7000–8000-ի²²: Թվերը, սակայն, էական նշանակություն չունենին պատերազմի ելքը որոշող բազմաթիվ այլ գործոնների շարքում: Կարսի ճակատում գտնվող հայկական բանակում տիրում էր զանգվածային բարոյալքում՝ պայմանավորված մի շարք իրողություններով: Թուրքական ներխուժումից հետո Կարսի զորքերի հրամանատարության ձեռնարկած նահանջը դեպի Կարս, ինչպես փաստում են ժամանակակիցները, ամենեւին արդարացված չէր եւ վկայում էր պատերազմելու՝ Կարսի զորահրամանատարության անկարողությունը՝ ի դեմս գեներալներ Դանիել Բեկ-Փիրումյանի եւ Արտյոմ Հովսեփյանի: Դա տարածքների չպատճառաբանված կորստի հետ մեկտեղ հոգեբանորեն բարդացնում էր հայ զինվորներին, իսկ հարձակվող թուրքերին՝ ոգեւորում: «Կազդուանը մեր զորքը դատարկեց երկու ժամուկայ ընթացքում,— գրում է Ս. Ղորղանյանը,— իսկ մի շաբաթից յետոյ եկողները պատմում էին, որ այնտեղ թուրք զորքի մասին ոչ մի տեղեկություն չկար: Իսկ ում առջեւիցն էր փախչում մեր զորաբանակը, եւ թէ ինչո՞ւ էին բոլորը Կարսի թնդանօթների հովանու տակ կուտակւում՝ այդ մի գաղտնիք էր, ուր թափանցում էին միայն մեր գեներալներն ու սպաները: Նրանք ասում են, որ «ռազմական միտումներով» նոցա պէտք է օր առաջ դէպի Կարս քաշել մեր ամբողջ զորաբանակը եւ այնտեղ երեւի թիրքերին ջարդել: Բայց այդ ռազմական միտումները բերեցին մեզ ոչ միայն Կարս, այլ Ալեքսանդրապոլ, եւ հայ ժողովուրդը կարօտ մնաց այն ճակատամարտին, որ երկու ամսից աւելի նահանջելով՝ գեներալ Փիրումով պատրաստում էր տալու Կարաբեքիր փաշային»²³: Այդ մասին ուշագրավ վկայություն է կատարում նաեւ Ա. Բաբայանը: «Սարիղամշի պարպումից յետոյ թշնամու փոքրաթիւ ուժերի դիմաց,— գրում է նա,— մեր հրամանատարութիւնը մի քանի անմիտ կարգադրութիւններով յետ քաշեց զորքը: Թշնամու ճնշման տակ չէին կատարուած այդ նահանջները: Երեք անգամ զորավար Յովսէփեանի պնդումին վրայ, մեր բանակը յետ քաշեցին՝ բռնելու համար իբր թէ աւելի նպաստաւոր

²¹ Տէս Յ. ՏԵՐ-ՅԱԿՈԲԵԱՆ, Հայաստանի վերջին աղէտը, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 88:

²² Տէս անդ, էջ 93:

²³ «...Ստեփան Ղորղանեանի յուշերը», էջ 162–163:

դիրքեր: Երեք անգամ էլ մենք առարկել ենք այդ կարգադրութիւնների դէմ եւ միշտ պատասխան ենք ստացել, որ նոր դիրքերը աւելի յարմար, աւելի ամուր են: Իրապէս զօրքը, մէկ ու կէս ամսուայ ընթացքում չտեսնելով թշնամուն, ընդհարում չունենալով նրա հետ, միշտ յետ ու յետ գալով պիտի բարոյալքուէր: Եւ հայ զինուորը պիտի ճնշուէր ու թշնամու մասին գերազանց կարծիք ունենար, իսկ թշնամին պիտի սրտապնդուէր եւ աւելի յաւակնոտ դառնար»²⁴: Հայկական բանակի բարոյալքումը, սակայն, շատ ավելի խոր արմատներ ունէր:

Կարսում գտնվող երկու բարձրագույն զորահրամանատարները՝ գեներալներ Փիրումյանը եւ Հովսեփյանը, զբաղված էին ոչ թե բանակի, պատերազմի եւ պաշտպանութեան խնդիրներով, այլ Օլթիի եւ այլ վայրերի քուրդ եւ թուրք բնակչության թալանով՝ դրա համար զանազան պատրվակներով օգտագործելով կանոնավոր զորամասերը: Այդ մասին բազմաթիվ են վկայությունները²⁵, եւ դրա օրինակներից է Շորագյալի ու Զարիշատի միջեւ ընկած թուրքական գյուղերի զինաթափման շղարշի տակ այնտեղ իրագործված կողոպուտը: «Ռմբակոծելով թնդանօթներով Շորագեալից Զարուշատի թուրք գիւղերը՝ նա (գեներալ Հովսեփյանը, — Ա. Հ.) սարսափելի թալանի ենթարկեց այդ երկու գաւառակների թուրք գիւղերը: Տասնեակ գիւղեր թողնելով տուն, տեղ՝ փախան լեռները, բայց փախան գէնքով, եւ գեներալ Յովսեփեան, որ այդչափ մեծ զօրաբանակ ունէր՝ չը կարողացաւ մի հրացան անգամ ձեռք բերել: Եւ այդ շատ բնական էր ի հարկէ: Մեր ահարկու զօրաբանակը ժամանակ չունէր այդ գործով զբաղուելու, մենք տենդոտ կրում էինք միայն թուրքերի թողած հարստութիւնը՝ հացը, գորգերը, տաւարը եւ այլ իրերը: Սպայութիւնը, հրամանատար կազմը՝ ժամանակ էլ չունէր զբաղուելու զինաթափութեան գործով, նա քշում էր դէպի Կարս, Աղեքսանդրապոլ եւ Երեւան իր մեծ յաղթանակը՝ տաւարի, ոչխարի անվերջ հօտեր, գորգերով ու պղնձի անօթներով բարձած սայլեր եւ ամբողջ վագոններ:Երբ թալանի աղմուկը տարածուեց ամեն տեղ, Երեւանից սպարապետը ծածկագիր հեռագրով սպառնալից պահանջում էր գեներալ Փիրումովից վերջ տալ այդ մեծ, խայտառակ ամօթին, բայց ի հարկէ սպարապետին ոչ լսող կար եւ ոչ էլ հրամանը կատարող»²⁶:

²⁴ Ա. ԲԱՔԱԼԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 60:

²⁵ Տե՛ս «...Ստեփան Դորդանեանի յուշերը», էջ 347, 365:

²⁶ Անդ, էջ 319—320:

Այդ եւ բազմաթիվ այլ նման դեպքերում ձեռք բերված «պատերազմական» ավարը, սակայն, տրամադրվում էր ոչ թե բանակի կամ ժողովրդի կարիքների բավարարմանը, այլ յուրացվում էր եւ մասամբ էլ բաշխվում զորահրամանատարների, «կուսակցական քաղաքագլուխների» եւ նրանց մերձավորների միջեւ²⁷: «Ժողովրդի մեջ ընդհանուր խոսակցության եւ քննադատության առարկա էր հատկապես գեներալ Հովսեփյանը յուր մի քանի սպաների հետ,— գրում է Գարեգին եպիսկոպոս Հովսեփյանը,— նորան «թալանջի» եւ «անասունների վաճառական» էին անվանում, որ թուրք եւ քուրդ տարրերից հափշտակելով նրանց անասունները, որպես խոռվարարների պատժելու պատրվակով, վաճառում էր Վրաստանի վերա: Խոսվում էր հենց այդ օրերը, որ նա, յուր եղբոր անասունների հետ, հափշտակված նախիրներ էր ուղարկել Վրաստան, յուր իսկ զինվորների պաշտպանությունամբ:Հարկավոր չէ բացատրել, թե ի՞նչ ներգործություն պիտի ունենային շարքային զինվորների վերա իրենց գեներալի մասին այսպիսի զրույցները, որ թուշում էին բերնբերան»²⁸:

Թալանի եւ այլ վարկաբեկիչ գործողություններով Հովսեփյանին չէր զիջում նաեւ Դ. Բեկ-Փիրումյանը: Բնութագրական է, օրինակ, նրա՝ Կարսից մի կուսակցական ընկերոջ ուղարկած հրավերը. «Քեֆ, հալ, ինչպէս ես, անպատճառ պէտք է գաս ինձ մօտ Կարս, քո բաժին թալանը պահել եմ»²⁹:

Երկու զորավարներն էլ, ինչպես դիպուկ կերպով նշում է Գ. Շազըճյանը, ունեին «ապագագային-հակաազգային եւ հակապետական» նկարագիր³⁰: Բնականաբար զորահրամանատարության թալանի մոլուցքը պետք է վարակեր նաեւ սպայությանը, որի մի զգալի մասը ուսասիրոս էր, չէր տիրապետում հայերենին, անտեղյակ էր «երկրին, մեր պահանջներին եւ մեր պատմության իմաստին»³¹, իսկ մի մասն էլ առհասարակ զուրկ էր սպայական կրթությունից ու գիտելիքներից: «Այստեղ էին մեր եկեղեցիների նախկին տիրացուները,— գրում է Ղորղանյանը,— ծխական ուսումնարանների վարժապետները, խանութների գործակատարները, աշակերտներ, սափրիչներ, եւ վերջապէս՝ մեր բուրժուազիայի հարուստ

²⁷ Անդ, էջ 320—321:

²⁸ Տե՛ս «Գարեգին Հովսեփյանի օրագիրը», Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Երեւան, 1989, թիվ 3(85), էջ 117:

²⁹ «...Ստեփան Ղորղանեանի յուշերը», էջ 321:

³⁰ Գ. ՆԱԶԸՃՅԱՆ, Կարսի 1920 թ. անկման խորքային պատճառները, Բ. հրատարակություն, Երեւան, 2009, էջ 29:

³¹ «...Ստեփան Ղորղանեանի յուշերը», էջ 298:

եւ մեծատուն զաւակները, որոնք առանց մի բառ հայերէնի՝ մի կերպ ուզում էին պատսպարուել հայկական զօրաբանակում, մինչեւ որ ճանապարհները բացուեն, եւ քաղաքական հորիզոնը պարզուի...»³²:

Սպաները, հետեւելով իրենց հրամանատարներին, նույնպէս լիովին տարված էին թալանով՝ այդ նպատակով օգտագործելով իրենց ենթակա զինվորութեանը: Եւ այդ ընթացքում նրանք այնքան էին անտեսում իրենց տարրական պարտականութիւնները, որ, օրինակ, Օլթիի գրավումից հետո, երբ սպաները զինվորներին լծել էին լքված գյուղերի հարստութեանը կրելու գործին, հայկական առաջավոր դիրքերն այն աստիճանի բարձիթողի դրութեան էին մատնվել, որ թուրք բաշիբոզուկներն այնտեղից տանում են հայկական ութ թնդանոթները³³:

Ինչպէս նշում է նահանգապետը, այդ դեպքը բնակչութեանը եւ հակառակորդին ցուցադրեց հայկական կողմի «...անփոյթ, անհոգ եւ ապիկար դրութիւնը: Երկիրը տեսաւ, որ սահմանագիծը տիրում է ոչ թէ պետական զօրքը, այլ մարդկանց մի բազմութիւն, որ զբաղուած է թալանով եւ կեղեքումով միայն: Եւ այդ զօրքը այլեւս սպառնալից չէր, նա ինքն էլ կորցրել էր իր հաւատը դէպի իր կարողութիւնը, եւ այդպէս խախտում էին մեր պետականութեան արմատները»³⁴:

Ղորղանյանն անմիջապէս տեղյակ է պահում այդ մասին վարչապետին եւ ռազմական նախարարին՝ պահանջելով կազմել կառավարական հանձնաժողով՝ դեպքը քննելու համար՝ միաժամանակ վերջինիս ուղարկելով նաեւ մոտ հարյուր թերթից բաղկացած նյութերի ու փաստաթղթերի մի մեծ կապոց նահանգում զորահրամանատարութեան եւ սպաների կողմից կատարված անօրինականութիւնների վերաբերյալ: Նա լիահոյս էր, որ նման հանձնաժողովի կողմից հարցի բարեխիղճ քննութիւնը կարող էր արմատապէս փոխել իրադրութիւնը եւ կանխել հետագա խայտառակութիւնները:

Նահանգապետի դիմումները, սակայն, որեւէ արդյունք չեն տալիս: «Այդ յանձնաժողովը, — գրում է նա, — կը ցրէր վարակուած ու թունալից մթնոլորտը, նա կը հեռացնէր այդ անընդունակ եւ ողորմելի զենեքալիներին, նա գէթ կը ցրէր սպաների այն գիշատիչ բազմութիւնը, որ մեր զինուորական զրահի տակ միայն թալանել եւ կռփել են, եւ նա այդպիսով

³² Անդ, էջ 316—317:

³³ Տէս անդ, էջ 348:

³⁴ Անդ, էջ 349:

կը փրկէր դրութիւնը: Եւ անկասկած մենք այդ ժամանակ այլեւս չէինք նահանջի Մերդենեկից, մենք առանց որեւէ պատճառի չէինք դատարկի Կաղզուանը, անտեսանելի թշնամու առջեւից չէինք փախչի կարակուրտից (թունավոր սարդ է.— Ա. Հ.), եւ առանց որեւէ տուեալների չէինք թողնի Սարիղամիշը, ամբողջ երկաթուղու գիծը, եւ առանց մի գնդակ անգամ արձակելու ամենաանամօթ կերպով անձնատուր չէինք լինի Կարսի անմատչելի եւ անառիկ պարիսպներում:Բայց թէ ի՞նչ եղաւ այդ հետաքրքիր եւ յամենայն դէպս մեծ պատմական նշանակութիւն ունեցող դօկումենտների կապոցը՝ չը գիտեմ, կարող եմ այն միայն ասել, որ իմ այս դիմումս էլ մնաց առանց որեւէ հետեւանքի, եւ այդ Յովսէփեանները, Փիրումովները, Միրիմանովները եւ Մազմանովները շարունակում էին «ընդհանուր» գործը: Խրախուսուած եւ քաջալերուած իրանց թիկունքում զգալով այնպիսի անխորտակելի ժայռ՝ որպէս Ներքին եւ զօրաց մինիստր Ռուբէն, այդ սպաներն ու գեներալները շարունակում էին իրանց յաղթական արշաւը երկրի ներսում, ահաբեկելով եւ կեղեքելով քրդերին, թուրքերին եւ նոյնիսկ հայերին»³⁵: Ինչ խոսք, որ հարստանալու տենչով տարված զորահրամանատարութիւնը եւ նրա՝ թալանի քաղաքականութիւնը, որի համար նրանք օգտագործում էին թե՛ սպաներին եւ թե՛ շարքային զինվորներին, չէին կարող վերջիններիս մեջ վառ պահել հայրենիքի եւ պետականութեան, պարտքի եւ պատասխանատվութեան գաղափարները: «Թուրք գիւղերի շրջանում մեր այդ աւանտիրան միանգամայն երերեց երկրի իրաւակարգը եւ լքեց (նկատի ունի՝ բարոյալքեց.— Ա. Հ.) զօրքը,— գրում է Ղորղանյանը: Շարքային զինուորութիւնը կապ չունէր հրամանատար կազմի հետ: Գեներալները եւ սպաները խորթ մարդիկ էին հայ զինուորի, հայ գիւղացու համար: Եւ, բացի այդ, նրանք ոչ մի բարոյական հեղինակութիւն չէին ներկայացնում հայ զինուորի աչքում: Այդ հրամանատար կազմը, ձգտում էր միայն ապահովելու իրեն, եւ անում էր այդ ոչ միայն զինուորի աչքի առաջ՝ այլեւ նորա միջոցաւ: Գաղափարական, ազգային նոյնիսկ հեռաւոր սկզբունքների մասին խօսելն անգամ աւելորդ էր»³⁶: Բնութագրական է, որ ինքնամեծարումով, թալանի եւ հարստանալու մոլուցքով տարված, իսկ իր բուն պարտականութիւններում անգործութեան մատնված Կարսի զորահրամանատարու-

³⁵ Անդ, էջ 351—352:

³⁶ Անդ, էջ 325:

թյունը չէր կարողանում հանդուրժել արեւմտահայ զորահրամանատարների, օրինակ՝ Սեպուհի ներկայութիւնը Կարսում, որի զորամասն աչքի էր ընկնում իր կարգապահությամբ եւ մարտունակությամբ, եւ զանազան բանսարկութիւններով փորձում էր Սեպուհին մեկուսացնել, իսկ նրա զորամասը՝ կազմալուծել³⁷:

Գեներալների անբարեհաճությանն էին արժանանում նաեւ այն սպաները, որոնք չէին ենթարկվում թալանի եւ անմաքուր գործարքների՝ հրամանատարութեան պահանջներին: Այդպիսին էր առաջին գնդի հրամանատար գնդապետ Հարութիւնյանը, որն «առհասարակ հաճելի չէր գեներալներին՝ եւ նորին գերազանցութիւնները նորան միշտ Կարսում էին պահում, հեռու Օլթիից եւ միւս շահաւէտ վայրերից»³⁸: Երկու գեներալները, օգտվելով բյուրո-կառավարութեան՝ մասնավորապէս ռազմական նախարար Ռ. Տեր-Մինասյանի հովանավորութիւնից, թալանն ավելի արդյունավետ եւ ապահով կատարելու նպատակով ստեղծեցին նաեւ այսպէս կոչված «կամավորական խմբեր», որոնք պատուհասում էին բնակչութեանը: «Կառավարութիւնը, — գրում է Հ. Տեր-Հակոբյանը, — նախապէս փոխանակ զին. կազմակերպութեան մէջ իսկական կարգապահութիւն մը ստեղծել աշխատելու կամաւորական խումբերու ուժ կուտար իբր իրեն «վստահելիները»: Այսպէս կազմուեցաւ շփացածներու դաս մը, որ պահ մը հանրային կեանքին սպառնալիքը դարձաւ: Ասոնք կը կոչուէին մաուզերիսթներ, որոնք, զէն ի ձեռին իրենց կամքը կը պարտադրէին երբեմն Դաշնակցութեան պետերուն գրգռմով եւ յաճախ իրենց քմահաճոյքին եւ հաշիւներուն համար»³⁹:

Նահանգապետ Ղորղանյանը, որը լիովին իրազեկ էր գեներալներին, սպայակազմի օրինազանցութիւններին եւ, բազմաթիվ դեպքերում, քրեական հանցագործութիւններին բնույթ ունեցող գործելակերպին, շարունակ այդ մասին զեկուցագրեր էր ուղարկում կառավարութեանը, որոնք, սակայն, ինչպէս նշվեց, ընթացք չէին ստանում: Կուսակցական հովանավորչութիւնը եւ բարձրագույն զինվորական ղեկավարութիւնը, ի դեմս ռազմական նախարար Ռ. Տեր-Մինասյանի, հաճախ խոչընդո-

³⁷ Տէս անդ, էջ 229—232, 380, 382, 417, 428—429:

³⁸ Անդ, էջ 332:

³⁹ Հ. ՏԵՐ-ՅԱԿՈԲՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 49: «Թալանի ուրուականը փառում էր օղում, — գրում է Ս. Ղորղանյանը, — եւ հարստանալու տենչը, բռնկելով մարդկանց ախորժակները, դէպի գեներալներ քաշում բազմաթիւ անգործ մարդիկ, որոնք կամաւորական, ազգային դիմակի տակ՝ գնում էին թալանելու եւ կեղեքելու»: «....Ստեփան Ղորղանեանի յուշերը», էջ 319:

տում էին նույնիսկ այն պատիժների իրագործմանը, որոնց վերաբերյալ Ղորղանյանը վճիռներ էր կայացնում իր իրավասությունների շրջանակում: «...Գերադասում էի տեղ չտալ արատաւորուածներին,— գրում է Ղորղանյանը,— հալածել իրաւակարգի այդ ցեցերին՝ գէթ դորանով վերականգնել երկրի աչքում իշխանութեան համարումը: Զօրաց մինիստրը ի հարկէ չէր կարող չը համաձայնել նահանգապետի հետ, բայց եւ այնպէս այն բազմաթիւ սպաները, որոնց ես արձակել էի պաշտօններից կաշառակերութեան, պաշտօնական զեղծումների համար՝ անմիջապէս «տեղաւորում էին» զանազան զօրամասերում եւ միշտ իւղալի համով պաշտօններ ընտրում...»⁴⁰:

Կուսակցական հովանավորչությունը, ըստ Ղորղանյանի, այն աստիճանի էր հասել, որ «Կուսակցական լինելը ինքը օրէնքն էր եւ ինքը օրինականութիւնը»⁴¹:

Գեներալներ Փիրումյանն ու Հովսեփյանը միաժամանակ փորձում էին միջամտել նահանգի քաղաքացիական կառավարման խնդիրներին⁴², տարված էին Կարսի նահանգում ողջ իշխանությունն իրենց ձեռքը վերցնելու մոլուցքով եւ զանազան պարսավագրերով փորձում էին խախտել նահանգապետի դիրքերը, որն իր հնարավորությունների սահմանում ջանում էր զսպել նրանց կամայականությունները եւ դրանց մասին տեղեկացնում էր կառավարությանը: Դեռ Օլթիի գրավումից հետո, երբ հարաբերական խաղաղություն էր տիրում, նրանք այդ նպատակին ուզում էին հասնել ընդհուպ նահանգում ռազմական դրություն հայտարարելու գնով, ինչի անհրաժեշտությունը չկար⁴³:

Շարունակելի

⁴⁰ «...Ստեփան Ղորղանեանի յուշերը», էջ 458—459:

⁴¹ Անդ, էջ 53

⁴² Տէս անդ, էջ 249, 290:

⁴³ Տէս այդ մասին պառլամենտի անդամ Թադեւոսյանի հեռագրային վկայությունը, ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 18: